

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع:

روشنفکری دینی در ایران: بررسی دیدگاه‌های شریعتی، نصر، سروش و آوینی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدباقر خرم‌شاد

استاد مشاور:

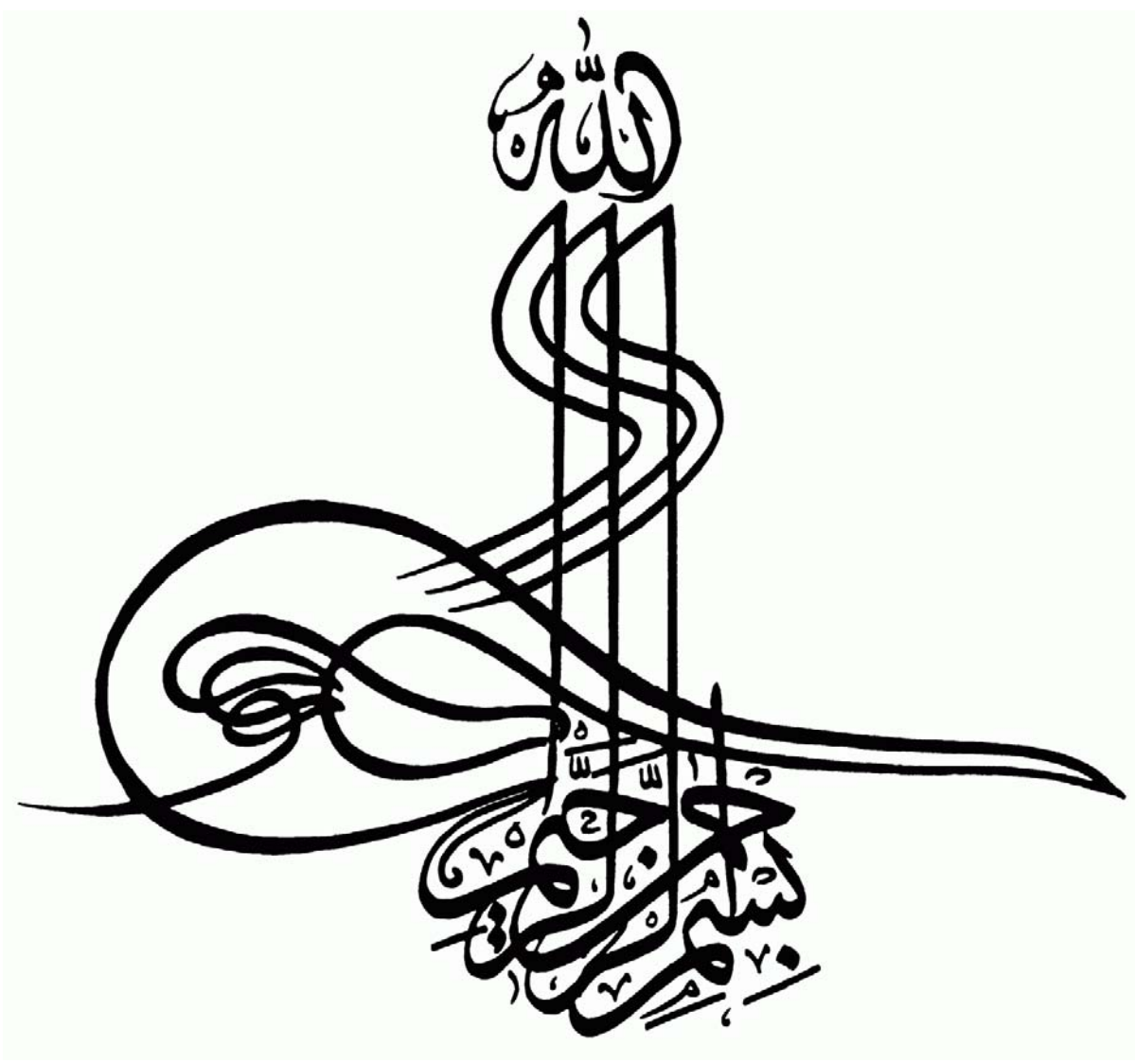
جناب آقای دکتر غلامرضا خواجه‌سروی

نگارش:

پروانه عزیزی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد، اندیشه سیاسی در اسلام

تابستان ۱۳۸۸

تقدیم به:

پدر عزیز و دوست داشتنی ام که کوه صبور من در تمام مراحل زندگانی ام است
مادر مهربان و عزیزتر از جانم که دریای لطف و محبت او بی دریغ بر دفتر
زندگانی ام جاری و ساری است.

و

تقدیم به:

استاد گرامی ام جناب آقای دکتر مسعود اخوان کاظمی

سپاس نامه:

اکنون که این رساله به پایان رسیده است وظیفه اخلاقی خود می‌دانم از تمام کسانی که در نگارش این رساله یاری‌ام نمودند تشکر و قدردانی نمایم.

از استاد گرامی‌ام جناب آقای دکتر خرم‌شاد که این موضوع (روشنفکری دینی در ایران: بررسی دیدگاه‌های شریعتی، نصر، سروش و آوینی) را برای رساله‌ام در اختیارم نهادند و اجازه پژوهش در این زمینه را به من دادند، سپاسگزارم. ایشان در یک سال گذشته به عنوان استاد راهنما با وجود مشغله‌های فراوانی که داشتند در امر نگارش این پایان‌نامه راهنمایی نمودند. بدون شک اگر راهنمایی‌های استاد و صبر و شکیبایی ایشان نبود قادر به نگارش این رساله‌ای نبودم.

از جناب آقای دکتر خواجه‌سروی به عنوان مشاور پایان‌نامه که با معرفی کتاب، مشاوره و ارائه پیشنهادات مفید در طول نگارش پایان‌نامه در هر چه بهتر شدن پایان‌نامه یاری‌ام نمودند ممنون و سپاسگزارم.

از جناب آقای دکتر غلامرضا کاشی داور پایان‌نامه که با وجود وقت کم قبول زحمت نمودند و پایان‌نامه را مطالعه نمودند و داوری آن را بر عهده گرفتند نهایت تشکر را دارم.

همچنین از استاد گرامی‌ام جناب آقای دکتر کاظمی در دانشگاه رازی کرمانشاه که قبول زحمت نمودند و فصل هفتم پایان‌نامه را مطالعه و تصحیح نمودند. ممنون و سپاسگزارم.

در پایان لازم می‌دانم از آقای دکتر ذکیانی و آقای دکتر کوشکی به خاطر وقتی که در اختیارم نهادند و در امر نگارش پایان‌نامه راهنمای‌ام نمودند تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از آقای قاسمی در مؤسسه روایت فتح به خاطر وقتی که در اختیارم نهادند، به سؤالاتم پاسخ دادند، کتاب‌های شهید آوینی را در اختیارم نهادند و در مطالعه کتاب‌های شهید آوینی راهنمایی‌ام نمودند، ممنون و سپاسگزارم.

بدون شک نقاط قوت این پایان‌نامه نتیجه کمک‌ها و مشاوره‌های این بزرگواران است.

چکیده:

سؤال محوری رساله حاضر که با عنوان "روشنفکری دینی در ایران: بررسی دیدگاه‌های شریعتی، نصر، سروش و آوینی" نگاشته شده است، عبارت است از: دیدگاه‌های شریعتی، نصر، سروش و

آوینی نسبت به مسأله‌های روشنفکری و روشنفکری دینی ایران؛ سنت و تجدد، دین و سکولاریسم، خود و غرب (هویت) و حکومت و حاکمیت چیست؟

برای یافتن پاسخ پرسش فوق فرضیه‌های زیر مطرح گردید:

۱- نصر و آوینی به نقد رادیکال مدرنیته و توجه به سنت‌ها می‌پردازند. شریعتی ضمن نقد رادیکال مدرنیته به نقد رادیکال سنت نیز می‌پردازد در حالی که سروش با حمایت رادیکال از مدرنیته به نقد رادیکال سنت مبادرت می‌ورزد.

۲- سروش و نصر نقش حداقلی برای دین در سیاست و اجتماع قائل هستند، این در حالی است که آوینی و شریعتی نقش حداکثری برای دین در سیاست و اجتماع قائل هستند.

۳- هر چهار روشنفکر ابتدا به نقد روشنفکری و روشنفکران پرداخته‌اند. آوینی و نصر روشنفکری را رد کرده و برای آن جایگاه و رسالتی قائل نبودند؛ این در حالی است که روشنفکر در نزد شریعتی و سروش جایگاه والایی دارد. و در مورد غرب شریعتی، آوینی و نصر غرب را مورد نقد قرار داده‌اند، در حالی که سروش دید انتقادی کمتری نسبت به غرب دارد.

۴- شریعتی به دموکراسی هدایت شده؛ حکومت نخبگان روشنفکر که به یک ایدئولوژی پایبند است با یک دستور کار تعیین شده مترقی و انقلابی و با یک رهبر که در برابر امام و مردم پاسخگوست، اعتقاد داشت. حکومت مورد نظر نصر نوعی سلطنت اسلامی است. حکومت مورد نظر سروش حکومت دموکراتیک با نقش حداقلی برای دین و تأکید بر حقوق غیر دینی مردم است و بالاخره حکومت مورد نظر آوینی مدل حکومت مردمسالاری دینی (نظام و لایت فقیه) است.

به این ترتیب نظریات چهار روشنفکر دینی ایران علاوه بر خود روشنفکری در خصوص چهار مسأله اصلی روشنفکری و روشنفکری دینی ایران یعنی سنت و تجدد، دین و سکولاریسم، خود و غرب (هویت) و حکومت و حاکمیت به تفصیل مورد نقد و بررسی، تطبیق و مقایسه و بالأخره تحلیل و نتیجه‌گیری قرار گرفته است.

فهرست مطالب

مقدمه..... ۱

بخش اول: کلیات نظری

فصل اول: کلیات طرح تحقیق

- ۱- طرح مسأله و تعریف موضوع تحقیق..... ۴
- ۲- سوابق تحقیق..... ۶
 - ۱-۲- جریان روشنفکری..... ۶
 - ۲-۲- روشنفکری دینی..... ۷
- ۳- اهداف تحقیق..... ۸
- ۴- سؤال اصلی و فرعی تحقیق..... ۹
 - ۱-۴- سؤال اصلی تحقیق..... ۹
 - ۲-۴- سؤالات فرعی تحقیق..... ۹
- ۵- فرضیه‌های تحقیق..... ۹
- ۶- تعریف مفاهیم..... ۱۰
 - ۱-۶-۱- مسأله..... ۱۰
 - ۱-۶-۱-۱- تعریف لغوی مسأله..... ۱۰
 - ۲-۶-۱-۲- تعریف اصطلاحی مسأله..... ۱۰
 - ۲-۶-۲- روشنفکر..... ۱۱
 - ۱-۶-۲-۱- تعریف لغوی روشنفکر..... ۱۱
 - ۲-۶-۲-۲- تعریف اصطلاحی روشنفکر..... ۱۲
 - ۳-۶-۲-۳- روشنفکری دینی..... ۱۲
 - ۳-۶-۳- سکولاریسم..... ۱۳
 - ۱-۶-۳-۱- سکولاریسم در لغت..... ۱۳
 - ۲-۶-۳-۲- سکولاریسم در اصطلاح..... ۱۴
 - ۴-۶-۴- سنت..... ۱۴
 - ۱-۶-۴-۱- معنای لغوی سنت..... ۱۴
 - ۲-۶-۴-۲- تعریف اصطلاحی سنت..... ۱۴

۱۵	۶-۵- تجدد
۱۶	۶-۶- حکومت
۱۷	۶-۷- غرب
۱۷	۶-۷-۱- غرب
۱۸	۶-۷-۲- غرب‌گرایی
۱۸	۷- روش تحقیق
۱۹	۸- مشکلات و تنگناهای تحقیق
۱۹	۹- سازماندهی تحقیق

فصل دوم: چارچوب مفهومی و نظری

۲۲	۱- تاریخچه روشنفکر و روشنفکری دینی
۲۲	الف) تعریف روشنفکر
۲۴	ب) تعریف روشنفکری دینی
۲۶	۲-۱- روشنفکری در تاریخ
۲۶	الف) تقابل عصر روشنگری با قرون وسطی
۲۸	ب) ماجرای دریفوس
۲۸	۲- روشنفکری و روشنفکری دینی از دیدگاه صاحب‌نظران
۳۱	۲-۱- تقسیم‌بندی جریان روشنفکری
۳۱	۲-۱-۱- تقسیم‌بندی براساس پنج دوره زمانی
۳۴	۲-۱-۲- تقسیم‌بندی براساس چگونگی رابطه با غرب
۳۵	۲-۱-۳- تقسیم‌بندی براساس جریان فکری
۳۶	۲-۱-۴- تقسیم‌بندی براساس نوع نگاه به سنت
۳۶	۲-۱-۵- تقسیم‌بندی براساس چهار دوره زمانی
۳۸	۲-۲- تقسیم‌بندی جریان روشنفکری دینی
۳۸	۲-۲-۱- تقسیم‌بندی براساس دروه زمانی
۴۰	۲-۲-۲- تقسیم‌بندی براساس گفتمان‌های موجود
۴۲	۳- مسأله‌های روشنفکری و روشنفکری دینی ایران

۴- الگوی نظری تحقیق.....	۴۴
بخش دوم: مسأله‌های چهارگانه روشنفکری از دیدگاه نحله‌های چهارگانه روشنفکری دینی ایران	
فصل سوم: سنت و تجدد از دیدگاه شریعتی، نصر، سروش و آوینی	
مقدمه.....	۴۷
۱- سنت و تجدد از دیدگاه شریعتی.....	۵۱
۱-۱- تعریف سنت از دیدگاه شریعتی.....	۵۳
۱-۲- تعریف تجدد از دیدگاه شریعتی.....	۵۴
۱-۳- مفهوم انسان از دیدگاه شریعتی.....	۵۵
الف) مفهوم انسان در تعالیم اسلام.....	۵۵
ب) مفهوم انسان در غرب.....	۵۶
ج) مفهوم اومانیزم اسلامی.....	۵۷
۱-۴- علم از دیدگاه شریعتی.....	۵۷
۲- سنت و تجدد از دیدگاه نصر.....	۵۸
۲-۱- تعریف سنت از دیدگاه نصر.....	۵۹
۲-۲- تعریف تجدد از دیدگاه نصر.....	۶۱
۲-۳- دیدگاه نصر در مورد انسان.....	۶۲
۱-۲-۳- دیدگاه نصر در مورد انسان سنتی.....	۶۲
۲-۲-۳- دیدگاه نصر در مورد انسان مدرن.....	۶۳
۲-۴- دیدگاه نصر در مورد علم.....	۶۵
۳- سنت و تجدد از دیدگاه عبدالکریم سروش.....	۶۷
۳-۱- تعریف سنت از دیدگاه سروش.....	۶۸
۳-۲- تعریف تجدد از دیدگاه سروش.....	۶۸
۳-۳- انسان از دیدگاه سروش.....	۷۰
۳-۴- علم از دیدگاه سروش.....	۷۱
۴- سنت و تجدد از دیدگاه آوینی.....	۷۳

۷۴	۱-۴- تعریف سنت از دیدگاه آوینی
۷۵	۲-۴- تعریف تجدد از دیدگاه آوینی
۷۶	۳-۴- دیدگاه آوینی راجع به جهان
۷۷	۴-۴- انسان از دیدگاه آوینی
۸۰	۵-۴- علم از دیدگاه آوینی
۸۲	جمع بندی

فصل چهارم: دین و سکولاریسم از دیدگاه شریعتی، نصر، سروش و آوینی

۸۵	مقدمه
۸۷	۱- دین و سکولاریسم از دیدگاه شریعتی
۸۷	۱-۱- عوامل تأثیر گذار بر اندیشه پروتستانیسم اسلامی
۸۹	۱-۱-۱- دلایل انحراف دین از دیدگاه شریعتی
۹۱	۱-۱-۲- ویژگی های پروتستانیسم اسلامی
۹۲	۲-۱- سکولاریسم از دیدگاه شریعتی
۹۴	۲- دین و سکولاریسم از دیدگاه نصر
۹۴	۲-۱- دین از دیدگاه نصر
۹۵	۱-۱-۲- دین مسیح از دیدگاه نصر
۹۷	۲-۱-۲- دین اسلام از دیدگاه نصر
۹۸	۲-۲- سکولاریسم از دیدگاه نصر
۱۰۰	۱-۲-۲- راهکار نصر برای مقابله با سکولاریسم
۱۰۲	۳- دین و سکولاریسم از دیدگاه سروش
۱۰۲	۳-۱- سکولاریسم از دیدگاه سروش
۱۰۳	۳-۲- دین از دیدگاه سروش
۱۰۸	۴- دین و سکولاریسم از دیدگاه آوینی
۱۱۲	جمع بندی

فصل پنجم: خود و غرب (هویت) از دیدگاه شریعتی، نصر، سروش و آوینی

۱۱۵	مقدمه
۱۱۷	۱- خود و غرب از دیدگاه شریعتی
۱۱۸	۱-۱- غرب از دیدگاه شریعتی
۱۱۹	۱-۱-۱- مهمترین عوامل انحطاط از دیدگاه شریعتی
۱۲۱	۱-۲- روشنفکر از دیدگاه شریعتی
۱۲۴	۱-۲-۱- راهکار شریعتی در برابر غرب
۱۲۶	۲- خود و غرب از دیدگاه نصر
۱۲۷	۲-۱- روشنفکر از دیدگاه نصر
۱۲۸	۲-۲- غرب از دیدگاه نصر
۱۳۱	۲-۳- راهکار نصر در برابر غرب
۱۳۳	۳- خود و غرب از دیدگاه سروش
۱۳۳	۳-۱- روشنفکر از دیدگاه سروش
۱۳۵	۳-۲- غرب از دیدگاه سروش
۱۳۵	۳-۲-۱- دیدگاه اول تسلیم در برابر غرب
۱۳۶	۳-۲-۲- دیدگاه دوم نفی کامل غرب
۱۳۷	۳-۲-۳- راهکار سروش در قبال غرب
۱۳۸	۴- خود و غرب از دیدگاه آوینی
۱۳۸	۴-۱- روشنفکر از دیدگاه آوینی
۱۴۵	۴-۲- دیدگاه آوینی راجع به غرب
۱۴۷	۴-۳- راهکار آوینی جهت مقابله با غرب
۱۴۸	جمع‌بندی

فصل ششم: حکومت و حاکمیت از دیدگاه شریعتی، نصر، سروش و آوینی

۱۵۲	مقدمه
۱۵۶	۱- حکومت و حاکمیت از دیدگاه شریعتی
۱۵۷	۱-۱- تاریخچه حکومت در اسلام از دیدگاه شریعتی

- ۱-۱-۱- نظریه امت و امامت..... ۱۵۷
- ۱-۲- نظام مطلوب در اندیشه شریعتی..... ۱۵۹
- ۱-۲-۱- تفاوت حکومت اسلامی و حکومت مذهبیه..... ۱۵۹
- ۱-۲-۲- نظام‌های سیاسی موجود در جهان..... ۱۶۰
- ۱-۳- دموکراسی متعهد..... ۱۶۰
- ۱-۳-۱- شیوه انتخاب حاکم در دموکراسی متعهد..... ۱۶۲
- ۲- حکومت از دیدگاه نصر..... ۱۶۲
- ۲-۱- دیدگاه نصر راجع به حکومت‌های مدرن..... ۱۶۳
- ۲-۲- دیدگاه نصر راجع به حکومت در اسلام..... ۱۶۴
- ۲-۳- حکومت مطلوب نصر..... ۱۶۷
- ۳- حکومت از دیدگاه سروش..... ۱۶۸
- ۳-۱- نقد حکومت ولایت فقیه از دیدگاه سروش..... ۱۶۹
- ۳-۲- حکومت مطلوب از دیدگاه سروش..... ۱۷۱
- ۴- حکومت از دیدگاه آوینی..... ۱۷۲
- ۴-۱- حکومت مطلوب از دیدگاه آوینی..... ۱۷۳
- ۴-۲- نقد حکومت دموکراسی از دیدگاه آوینی..... ۱۷۵
- جمع‌بندی..... ۱۷۸

فصل هفتم: تطبیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

- ۱- مسأله‌های روشنفکری دینی از دیدگاه چهار روشنفکر..... ۱۸۱
- ۱-۱- سنت و تجدد از دیدگاه چهار روشنفکر..... ۱۸۰
- ۱-۲- دین و سکولاریسم از دیدگاه چهار روشنفکر..... ۱۸۴
- ۱-۳- ما و غرب از دیدگاه چهار روشنفکر..... ۱۸۸
- ۱-۴- حکومت و حاکمیت از دیدگاه چهار روشنفکر..... ۱۹۱
- ۲- اشتراک و افتراق دیدگاه‌ها در مسأله‌های روشنفکری دینی..... ۱۹۴
- ۲-۱- اشتراک و افتراق اندیشه‌های چهار روشنفکر در مورد سنت و تجدد..... ۱۹۴

۱۹۵.....	۲-۲- اشتراک و افتراق اندیشه‌های چهار روشنفکر در مورد دین و سکولاریسم.....
۱۹۶.....	۲-۳- اشتراک و افتراق اندیشه‌های چهار روشنفکر در مورد ما و غرب.....
۱۹۸.....	۲-۴- اشتراک و افتراق اندیشه‌های چهار روشنفکر در مورد حکومت و حاکمیت.....
۱۹۷.....	۳- نقد دیدگاه‌های چهار روشنفکر در مورد مسأله‌های روشنفکری دینی.....
۱۹۹.....	۳-۱- نقد دیدگاه‌های چهار روشنفکر در مورد سنت و تجدد.....
۲۰۱.....	۳-۲- نقد دیدگاه‌های چهار روشنفکر در مورد دین و سکولاریسم.....
۲۰۳.....	۳-۳- نقد دیدگاه‌های چهار روشنفکر در مورد ما و غرب.....
۲۰۵.....	۳-۴- نقد دیدگاه‌های چهار روشنفکر در مورد حکومت و حاکمیت.....
۲۰۹.....	نتیجه‌گیری.....
۲۱۶.....	فهرست منابع.....

مقدمه:

روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران از جمله مسأله‌هایی است که در دوران معاصر بسیار مورد توجه نویسندگان و اندیشمندان قرار گرفته است. در این زمینه کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری نوشته شده است. سخنرانی‌ها و همایش‌های فراوانی برگزار شده است و پایان‌نامه‌های متفاوت و متنوعی وجود دارد. برخی از پایان‌نامه‌ها به مقایسه میان روشنفکری دینی و غیر دینی پرداخته، برخی از پایان‌نامه‌ها موضوع و یا مسأله‌ای را از دید چند روشنفکر دینی مورد بررسی قرار داده است و برخی به بررسی نقش جریان روشنفکری دینی در جنبش‌های سیاسی پرداخته است.

در این پایان‌نامه سعی شده است ضمن توجه و اهمیت دادن به نوشته‌های پیشین در مورد روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران، در پایان‌نامه‌های موجود، روشنفکری دینی از بعد دیگری مورد توجه قرار گیرد و کاستی‌هایی که در زمینه بررسی جریان روشنفکری دینی وجود دارد، از جمله نادیده گرفتن برخی مسأله‌های مربوط به روشنفکری و روشنفکری دینی و عدم توجه به برخی از روشنفکران دینی نظیر آوینی تا حدی جبران شود.

بدین منظور از میان مسأله‌های روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران چهار مسأله که بنیادی‌تر بوده و دائم در طول چند دهه تکرار شده و مورد توجه بوده به عنوان چهار مسأله اصلی روشنفکری و روشنفکری دینی؛ سنت و تجدد، دین و سکولاریسم، خود و غرب (هویت) و حکومت و حاکمیت از دیدگاه چهار روشنفکر دینی؛ شریعتی، نصر، سروش و آوینی که خود صاحب نحله‌های فکری هستند بررسی می‌شود؛ همچنین نشان داده می‌شود بر خلاف آنچه که در بسیاری از متون مربوط به روشنفکر دینی وجود دارد فقط یک جریان غالب روشنفکری دینی وجود ندارد، بلکه چهار جریان اندیشه‌ای که شامل چپ انقلابی (شریعتی)، راست محافظه‌کار نوسنت‌گرا (نصر)، راست محافظه‌کار نولیبرال (سروش) و راست انقلابی معناگرا (آوینی) وجود دارد که این چهار جریان کاملاً منفک و مجزا از یکدیگر نبوده بلکه دارای نکات اشتراق و افتراق با یکدیگر هستند.

بخش اول:

حلیات نظری

۱- طرح مسأله و تعریف موضوع تحقیق:

غرب پس از پیشرفت‌های داخلی اقدام به تسلط بر بخش‌های مختلف جهان از جمله جهان اسلام نمود. عقب‌ماندگی جهان اسلام تسلط تدریجی غرب را بر این سرزمین‌ها تسهیل نمود. از این‌رو، مهمترین دغدغه فکری، سیاسی و اجتماعی در جوامع اسلامی چگونگی برخورد با این حریف نیرومند تازه به دوران رسیده بود. حریفی که با تمام قدرت و با به کارگیری علم، تکنیک، سیاست، تجدد و تمدن قصد تسلط بر جهان اسلام را داشت. این امر منجر به شکل‌گیری واکنش‌هایی در جهان اسلام گردید که به تدریج در قالب جریان‌ات فکری و سیاسی تداوم یافت. با وجود این‌که از طرح جدی این برخورد و مواجهه حدود دو قرن می‌گذرد، ولی هنوز این مسأله بنیادی‌ترین و مهمترین مسأله‌ای است که در جهان اسلام مطرح است.

نخستین رگه‌های روشنفکری در ایران به دوران حکومت قاجار و شکست ایران از روسیه باز می‌گردد. پس از این شکست، حکومت وقت به دنبال کشف علل عقب‌ماندگی ایران از کشورهای اروپایی، دانشجویان را جهت تحصیل به اروپا فرستاد. از این‌رو، نخستین گروه از روشنفکران ایرانی توسط حکومت شکل گرفت. آشنایی بیشتر با غرب و افزایش رفت و آمد به غرب و پیروزی نهضت مشروطه در عثمانی، به شکل‌گیری افکار مشروطه‌خواهی در میان روشنفکران ایرانی و ایجاد گروهی از روشنفکران خارج از حاکمیت منجر گردید و در نهایت بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بود که برخی از روشنفکران کوشیدند تا ترکیبی از آموزه‌های روشنفکری و فرهنگ ایرانی- اسلامی را به وجود آورند که نتیجه آن شکل‌گیری روشنفکری دینی بود.

روشنفکری اروپا در عصر روشنگری در پاسخ به یک ضرورت و نیاز پدید آمد؛ به عبارت دیگر، یک واقعیت اجتماعی مشخص وجود آنها را ایجاب کرد و آن واقعیت عبارت بود از مسأله عقب‌ماندگی اروپا که در قرون وسطی پیش آمده بود. روشنفکری در ایران نیز مانند اروپا در پاسخ به مسأله عقب‌ماندگی شکل گرفت؛ با این تفاوت که انحطاط و عقب‌ماندگی اروپا براساس یک روند طبیعی و امر درونی بود که انسان متفکر و اندیشمند اروپایی با آن روبرو شد و این مهم به مسأله او

تبدیل گردید، این در حالی است که روشنفکران و تحصیل‌کردگان ایران چشم به موفقیت‌ها و تجارب غرب در غلبه بر عقب‌ماندگی دوخته بودند و تحت تأثیر آنها به فکر رهایی از عقب‌ماندگی بودند، به همین دلیل بر خلاف اروپا که مسأله و حل آن در روند طبیعی و به صورت درون‌زاد اتفاق افتاد؛ تولد روشنفکری در ایران با مسأله دیگری هم‌زاد شد و آن عبارت بود از مسأله چگونگی برخورد با غرب از این‌رو، روشنفکری در ایران به طور کلی سه مرحله را پشت سر می‌گذارد که عبارتند از: «۱- نفی خویشتن از ملکم تا تقی‌زاده؛ ۲- بازگشت به خویشتن از تقی‌زاده تا شریعتی؛ ۳- اثبات خویشتن از شریعتی تا سروش».^۱

در دوره اثبات خویشتن است که اصطلاح روشنفکری دینی شکل گرفته و فراگیر می‌شود؛ البته روشنفکری دینی در ایران خود به سه نحله فکری تقسیم می‌شود که نحوه شکل‌گیری این سه نحله در ارتباط با غرب تعریف می‌شود؛ این سه نحله روشنفکری دینی عبارتند از: «۱- نحله شریعتی: دین ایدئولوژی مبارزه و غرب دیگری "ما" ۲- نحله آوینی: دین ایدئولوژی تمدن‌ساز و غرب همیشه استکبار ۳- نحله سروش: انتظار غیر سیاسی از دین و غرب شایسته بازفهمی و تقلید».^۲

امروزه در ایران روشنفکری دینی در کانون توجه قرار دارد و سایر نحله‌های فکری روشنفکری غیر دینی در حاشیه قرار می‌گیرند

در این تحقیق، روشنفکری دینی را براساس چهار نحله فکری چپ انقلابی (شریعتی)، راست انقلابی معناگرا (آوینی)، راست محافظه‌کار نولیبرال (سروش) و راست محافظه‌کار نو سنت‌گرا (نصر) و نمایندگان آنها مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهیم. برای دستیابی به این امر دیدگاه روشنفکران چهار نحله فکری را براساس چهار متغیر سنت و تجدد، دین و سکولاریسم، خود و غرب (هویت) و حکومت و حاکمیت بررسی کرده و سپس نکات اشتراک و افتراق آنها را در این چهار نحله فکری ارزیابی می‌کنیم، یعنی نشان می‌دهیم هر یک از این روشنفکران در چه زمینه‌ای با یکدیگر اشتراک نظر و در چه زمینه‌ای از هم افتراق پیدا می‌کنند. ارتباط این چهار نحله فکری و روشنفکران آن مانند مربعی است که هر یک از این روشنفکران (شریعتی، نصر، سروش و آوینی) در یکی از اضلاع آن قرار دارند که ضمن این‌که نظرات آنها در بعضی از مسائل چهارگانه فوق روشنفکری به هم نزدیک است،

۱. محمدباقر خرم‌شاد، «روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران در سه حرکت»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ش ۴، (بهار و تابستان

۱۳۸۲)، صص ۱۳۵ و ۱۳۶.

۲. همان، ص ۱۳۵.

در بعضی دیگر از مسائل از هم فاصله دارند. مثلاً نصر سنت‌گرا در بحث سنت و تجدد نقطه مقابل سروش راست لیبرال است و سروش راست لیبرال در مسأله دین و سکولاریسم نقطه مقابل شریعتی چپ و انقلابی است. آوینی از لحاظ رابطه دین و سکولاریسم به شریعتی نزدیک و در بحث سنت و تجدد از سروش فاصله گرفته و به نصر نزدیک می‌شود.

۲- سوابق تحقیق:

در مورد موضوع روشنفکری دینی در ایران تحقیقات فراوانی انجام شده و در این زمینه کتاب، مقاله و پایان‌نامه‌های متنوعی وجود دارد. با وجود مطالعات انجام شده راجع به روشنفکری دینی، این موضوع نه به صورت دقیق جریان‌شناسی شده و نه مباحث مربوط به آنها به صورت چند جانبه و جامع مورد بررسی قرار گرفته است، بلکه نگاه به جریان روشنفکری دینی اجمالاً به صورت تک بعدی بوده است.

۲-۱- جریان روشنفکری:

از جمله نقایصی که در بررسی جریان روشنفکری وجود دارد:

الف) تقسیم بندی که از جریان روشنفکری صورت گرفته است، در بیشتر موارد براساس دوره تاریخی بوده است. برخی از صاحب نظران جریان روشنفکری در ایران را به پنج دوره تقسیم می‌کنند: «۱- دوره آغازین از ابتدا تا پایان دوره قاجاریه ۲- دوره حکومت استبدادی رضاخان ۳- دوره دوازده ساله (از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲) ۴- دوره قبل از انقلاب اسلامی (از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷) ۵- دوره پس از انقلاب اسلامی.»^۱

جریان روشنفکری دینی در امتداد جریان روشنفکری قرار می‌گیرد و سرآغاز جریان روشنفکری دینی را بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، از بین رفتن حزب توده و شکست نهضت ملی و خالی شدن صحنه سیاسی از شخصیت‌های تأثیرگذار می‌دانند که زمینه را برای رشد جریان روشنفکری دینی در قالب سیاسی، اجتماعی و فرهنگی فراهم کرد.

ب) تقسیم‌بندی دیگر آن است که جریان روشنفکری را براساس نوع واکنش روشنفکران به "غرب" به سه دوره، «نفی خویشتن، بازگشت به خویشتن و اثبات خویشتن»^۱ تقسیم می‌کند.

۱. محمدمهدی موسوی، «جریان‌شناسی ۵ دوره روشنفکری ایرانی در بستر تاریخ معاصر»، خبرگزاری فارس، ۱۳۸۵/۳/۲

ج) جریان روشنفکری را براساس نوع نگاهی که به سنت وجود داشته به سه دوره تقسیم کرده‌اند: «دوران محو سنت‌ها، دوران احیاء سنت‌ها و دوران تجدید سنت‌ها».^۲

در تمام این موارد جریان روشنفکری دینی به صورت کلی و مبهم توضیح داده شده است و بخشی از روشنفکران به خصوص روشنفکران دینی بعد از انقلاب نادیده گرفته شده‌اند.

د) در برخی از نوشته‌ها مانند کتاب درآمدی بر «جامعه‌شناسی سیاسی» محمد علی زکریایی^۳ و یا مقاله «هاشم آجاجری» در مجله بازتاب اندیشه روشنفکری دینی را به صورت دقیق‌تری مورد بررسی قرار داده‌اند، اما باز هم بخشی از جریان روشنفکری دینی نادیده گرفته شده‌است. مثلاً تقسیم بندی محمد علی زکریایی از جریان روشنفکری شامل:

«۱- احیاء و اصلاح دین از انقلاب مشروطه تا دهه ۲۰؛ ۲- انقلابی‌گری از دهه ۲۰ تا ۶۸؛

۳- عرفی‌گرایی از دهه ۶۸ تاکنون»^۳ او جریان غالب بعد از انقلاب را، عرفی‌گرایی به رهبری سروش معرفی می‌کند و سایر تفکرات را نادیده می‌گیرد.

تقسیم بندی آجاجری راجع به جریان روشنفکری دینی تا حدی جامع است، ولی کامل نیست او روشنفکری دینی در ایران را به پنج گفتمان تقسیم می‌کند: «گفتمان لیبرال اندیشه دینی به نمایندگی مهندس بازرگان، گفتمان اصلاح طلب به نمایندگی مطهری، گفتمان نو سنت‌گرا به نمایندگی سید حسین نصر، گفتمان نولیبرال سروش و گفتمان رادیکال انتقادی شریعتی».^۴

۲-۲- روشنفکری دینی:

در زمینه روشنفکری دینی تعدادی پایان نامه وجود دارد که به عنوان بعضی از آنها اشاره می‌شود:

مناقشات روشنفکران دینی و غیر دینی در ایران معاصر، حامد اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی

ارشد علوم سیاسی دانشگاه مفید، ۱۳۸۵.

دین و نو‌گرایی در اندیشه متفکران دینی، محمد علی پورحنیفه معافی، پایان‌نامه کارشناسی

ارشد اندیشه سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۵.

۱. محمدباقر خرم‌شاد، همان، صص ۱۳۵ و ۱۳۶.

۲. حسین امانیان، کالبد شکافی جریان‌های روشنفکری و اصلاح‌طلبی در ایران، (تهران، پرسمان، ۱۳۸۲)، صص ۲۷.

۳. محمدعلی زکریایی، درآمدی بر جامعه‌شناسی روشنفکری دینی، (تهران، آذریون، ۱۳۷۸)، صص ۱۰۰.

۴. هاشم آجاجری، «گرایش‌های روشنفکری دینی و نمایندگان آنها»، بازتاب‌اندیشه، ش ۹، (آذر ۱۳۷۹)، صص ۴۹.

سنت و تجدد از دیدگاه شریعتی و سروش، علی درزند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶.

رابطه شریعت و عقلانیت در موج سوم جریان روشنفکری دینی، عباس شریفی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶.

نقش جریان روشنفکری دینی در جنبش اصلاحی دوم خرداد ۱۳۷۶، محمدطاهر خنکداری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶.

در انجام این تحقیق ضمن توجه به این دسته از پایان‌نامه‌ها سعی شده است تا کاستی‌هایی که در مورد جریان روشنفکری دینی در این پایان‌نامه‌ها وجود دارد از جمله نادیده گرفتن برخی مسائل روشنفکری دینی و عدم توجه به برخی از روشنفکران دینی نظیر "آوینی"، پوشش داده شود.

۳- اهداف تحقیق:

این تحقیق ضمن آنکه کاستی‌های مربوط به تحقیقات پیشین (تک‌بعدی انگاری و نادیده گرفتن برخی از روشنفکران دینی مانند آوینی) را پوشش می‌دهد، در پی آن است که نشان دهد برخلاف آنچه که در بسیاری از متون مربوط به روشنفکری دینی وجود دارد این جریان فقط یک جریان غالب اندیشه‌ای و یا یک تفکر غالب نبوده بلکه چهار جریان اندیشه‌ای که شامل چپ انقلابی (شریعتی)، راست انقلابی معناگرا (آوینی)، راست محافظه‌کار نولیبرال (سروش) و راست محافظه‌کار نو سنت‌گرا (نصر) وجود دارد؛ اگرچه جریان چپ انقلابی به رهبری شریعتی به دوران پیش از انقلاب باز می‌گردد، اما تداوم اندیشه او در زمان حاضر هم وجود دارد. همچنین قصد داریم نشان دهیم که هر یک از این چند تفکر هیچ یک بر دیگری غلبه ندارد و هر یک نکات اشتراک و افتراقی هم با یکدیگر دارند. هدف اصلی این تحقیق این است که به صورت علمی و عمیق نوع نگاه هر یک از چهار جریان را نسبت به چهار مسأله اصلی روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران یعنی سنت و تجدد، دین و سکولاریسم، خود و غرب (هویت) و در نهایت امر حکومت و حاکمیت مورد واکاوی و پژوهش قرار دهد.